

BADA PÁL

A kocka el van veszve

Avagy hallgatói reflexiói Dessewffy Tibor könyvének margójára

Már az elején le kell szögezmem, hogy a könyvvel való találkozásom a véletlen műve volt. De micsoda egy szerencsés véletlen! Előadást kellett tartanom Agárdi Péter Tanár Úr egyik kurzusára, és az irodalomjegyzékben egy tévéből ismerős nevet pillantottam meg: Dessewffy Tibor. Ismertem ezt a nevet és arcot, stílust és gondolkodást, de írott munkáit annál kevésbé. Ez a mű, bevallom férfiasan, újdonság volt számomra: Kocka? Elveszve? Caesarra hajazva szóviccelődünk? Nem bánom, legyen. Hátha tetszeni fog. Minden akkor kezdődött...

Írásomban Dessewffy Tibor: *A kocka el van veszve* című könyvét mutatom be (Bp. Infonia-Aula, 2002.), mivel a szerző felkeltette érdeklődésemet fiatalos, lendületes stílusával és ehhez kapcsolódó lefegyverző tudásával, műveltségével. Ő nem akadémikus nehézséggel, körülményességgel adja elő a mondanivalóját, mint a tudósok többsége, hanem számomra is érthető nyelven közli gondolatait. Ez mindenképp „pluszpont” és kedvcsináló jellegzetesség.

A könyv különböző helyeken és időpontokban megjelent tanulmányok csokorba szedése, de egyúttal szerves egységbe foglalása is. A munka „Az elveszett kocka nyomában” című témakörrel indul, ami a globalizációt és annak következményeit veszi górcső alá. A második rész „Az ántivilág” címet kapta, amelyben a Kádárkorszak egy érdekes jelenségét tárgyalja: a turizmus és a hatalom kapcsolatának alakulását. A harmadik, egyben zárófejezetben, „A múltékony kép jármában - reflexiók” címmel pedig a média működését, hatásmechanizmusát és a befogadókra gyakorolt hatását ismerhetjük meg izgalmas felvetések jegyében.

Dessewffy nagyon jó tollal megáldott kutató, roppant élvezetes stílusban ír, szívesen ismertetném bővebben is kötetét, de a rendelkezésemre álló hely rövidege miatt nem tudok minden témával súlyához mérten foglalkozni. Ugyanakkor meg kell jegyezmem: írásai tele vannak tudományelméleti hivatkozásokkal (ilyen iskola, olyan hatás, különböző áramlatok stb.), aki ezeket nem ismeri mélyrehatóan, annak problémát jelenthet a mű élvező értelmezése.

Kezdjük a legelején. Mit is jelentenek azok a fogalmak, hogy Globalizáció, Információs Társadalom, Technológiai Változások, Digitális Korszak, Modernizáció, Kapitalizmus? A válaszadás azért is különösen nehéz, mert problémákba ütközhetünk definiálásukkor. Ilyen például, hogy amit ma globalizációnak hívunk, azt még a 80-as években modernizációnak neveztek. (Én persze nem, mert akkor még kisfiú voltam, és nem foglalkoztam ilyesmivel.) Valamint a globalizáció igen-igen komplex fogalom, jelentése és hatása az Élet számos (ha nem az összes) területét érinti. Plusz: a magyar társadalmi helyzet és viszonyok még egyet csavarnak is ennek a fogalomnak az értelmezésén. Nem elég, hogy az államszocializmusból és a kádárizmusból egy csapásra vadkapitalizmusba és piaci viszonyokba csöppentünk bele

mindenféle előkészület nélkül; eközben a Nagyvilág modernizmusból átváltott posztmodernizmusba, ami még Nekik is sok(k). A szegény magyar pedig csak néz nagyokat és felteszi a kérdést: „Most akkor mi van?!”

A szerző tizenkét tanulmányban vizsgálja az előbb feltett kérdésekre adható lehetséges válaszokat. A technológiai fejlődés társadalmi hatásainak bemutatásával kezdeném. Postman két megközelítése szerint (*additív, ökológiai*) csak a második esetben történik mélyreható változás, csak ekkor születik valami radikálisan új szubsztancia. (TV + közönség: nem egyszerűen csak tévénézők lesznek, hanem valami más.) Ritzer a technológiai változások lényegét a racionalizálódásban látja, ami a hatékonyságban, a kalkulálhatóságban, az előreláthatóságban és a kontrollban ölt testet. De hogy jöhetett létre a találékonyosság és a gazdasági sikerek koncentrációja? A választ az USA-ban, fejlődése történeti sajátosságaiban kell keresnünk, pontosabban a Szilícium-völgyben és az amerikai egyetemi rendszerben, amely tudományos alapjaival együtt is piaci szemléletű és a sikerek zálogát az újítások száma és az így nyert pénz és kutatók jelentik. Az óriási amerikai piacon lehetőség nyílt a katonai újítások civil tesztelésére is. Kellett hozzá a gazdasági kockázat és a döntéshozók tudatlansága is. Az Információs Társadalom az „Árnyékvilágban” jött létre, garázsok mélyén és megszállott fiatalok agyában.

„A kockázat kultúránk egyik alapeleme” – ez a következő fejezet témája. Napjainkban minden korábbinál több kockázatnak vagyunk kitéve (környezeti, személyközi, életstílus és orvosi, közbiztonsági, technológiai kockázatok rövid és hosszú távon.) Legtöbbjére már sajnos nem vagyunk befolyással. Beck szerint kockázattársadalomban élünk, és elvesztettük a realitás zsinórmértékeit, a nem szándékolt következmények a fejünkre nőttek. A kocka el van veszve – módosítja a híres antik szállóigét Dessewffy – és megtalálása (a problémák orvoslása) csak újabb kockázatok vállalása esetén lehetséges, ez pedig szorongásokhoz vezet. Ezzel szemben Goffman azt állítja, hogy a kockázatvállalás, a végzetszerűség, az „eksön” az emberiséggel egyidős. Az „eksön” viszi előre a világot. Elég csak Odüsszeuszra, a nagy földrajzi felfedezőkre vagy az Egyesült Államok alapítóira gondolnunk. Szerinte a kockázat az emberi természet szerves része, az embernek vágya, hogy felfedezze saját határait, kipróbálja, hogy mit bír. Ebből az érzésből (eksön) ered a kapitalizmus is. Bell szerint a későmodernitás társadalmában szétterül az eksön kockázata, több ember számára elérhetővé válik.

A posztkommunista országokban, ahol nehezebb és radikálisabb volt az átmenet, a kockázatok hatványozottan vannak jelen. Elég csak a menedzserekre gondolni, akiknek élete maga a kockázat, vagy a bérnyaságra, ami eddig ismeretlen fogalom volt. Napjainkban az individuális kockázatvállalás és kockázatkezelése a főszerep. Bátraké a szerencse, mondhatnánk.

A globalizáció új „értékeket” hozott magával: a fogyasztás istenítését, a spekulációs gondolkodás elterjedését; átalakulnak a munkáról alkotott képzeink, a közös tudás talapzata repedezni kezd. Magyarországon a kádári és a nyugati értékrendszer vív egymással elhúzódó harcot. Az előbbi a vazallusi beidegződéseivel, a nemtörődömséggel, a „mindenki magának kapar” felfogással még jó ideig életben marad a Nyugat (halkan megjegyzem, túlságosan idealizált) „Teljesítmény, Tisztesség, Transzparencia” hármast-jével szemben. Ezért a politikai elit okolható, valamint a multik, akik nálunk olyan viszonyokat, magatartásokat honosítanak meg, amelyek náluk „otthon” (kérdés, hogy van-e otthona egy multinak, de ne filozofálgassunk) megengedhetetlenek lennének.

Ezekkel a folyamatokkal egyidejűleg ugyanakkor nőnek a szociális különbségek, a kétharmad–egyharmad társadalom megszilárdulni látszik. Az „underclass” tagjai kiesnek a szociális hálóból, a hajdani kádári középosztály a mindennapi túléléséért küzd. A „szubjektív jó közérzet” mutatója nálunk alacsonyabb, mint Indiában vagy Nigériában, pedig... Vajon az évszázados magyar pesszimizmust meg tudja-e törni az Információs Társadalom? Milyen lesz a magyar: „info-optimista” vagy „info-pesszimista”? Az optimizmus mellett érvelők szerint gyors siker várható. Legjobb példa rá a mobiltelefonok térhódítása. A siker okai lehetnek a függetlenség, az állami intézményekkel kapcsolatos bizalmatlanság és a státuszszimbólum. (A suliban mindenki kiteszi a padra a telót, és rövid hajú barátaink szeretnek ordítva „beszélgetni”...) Az Internet is diadalmasan indult, köszönhetően a „Mindenkinet” programnak, aztán a fejlődés megrekedt. A pesszimizták viszont érvelhetnek a világháló „Nagy Testvér”-funkciója mellett. Negatívizmusra adhat okot, hogy a magyarok nyelvtudása igencsak hagy kívánnivalókat maga után, valamint nem a magyar a legbeszéltebb nyelv a világon, így nem érthetik pl. költészetünk remekeit.

A fiatalok, az iskolázottak, a városlakók előnyösebb helyzetben vannak ebben a „versenyben”, az idősebbek, kevésbé képzettek viszont le vannak maradva. Rajtuk a felnőttképzés segíthet: az állam és a vállalkozók közösen előnyösebb helyzetbe hozhatják a lemaradókat. Szükség lenne egy átfogó nemzeti stratégiára, ami az oktatással karöltve egy szép, új Digitális Világba kormányozza a mi kis Kompporszagunkat.

Ehhez szervesen kapcsolódik Dessewffy Tibor könyvének a következő témája: mit tud felmutatni az internet a 21. században? Az internet sokkal decentralizáltabb, „cool”-abb médium, mint a mozi vagy a TV. Ez a hideg-meleg különbségtétel McLuhanra megy vissza, nála elsősorban a felhasználó autonómiájára vonatkozik. Ilyen okoskodással érvelve a mozi és a könyv „hot” médium, mert egy érzést, egy üzenetet, egy gondolatvilágot közvetít, nincs alternatíva. A korlátlan szabadság kínálta szörfölés átalakítja a híreket és a személyes hírpreferenciákat: mindenki saját maga válogathat érdeklődési körének megfelelően. De pont ebben látják a veszélyt is: a médiaesemények közös információ- és tudásalapot hoztak létre, az internet pedig ezt széttörheti a „túlszűrés” által.

A közös tudáskészlet, a közös alap, a közös múlt és emlékezet, messzebbre megyek: a nemzettudat is átrendeződhet, negatív irányban módosulhat – bár én nem vagyok annyira pesszimista, mint a szerző, szerintem ennyire nem rémisztő a jelen-ség. Az oktatásnak mindenesetre kiemelt szerepe lesz a közös tudáskészletek megformálásában és kialakításában.

A továbbiakban a kultúra szerepéről, a digitalizált világban elfoglalt helyéről szeretnék – a könyv nyomán – megfogalmazni néhány észrevételt. A kultúra jelentősége abban áll, hogy meghatározza életminőségünket, hogy kulcsszerepe van a tudás elterjesztésében és az annyszor hangoztatott tudásalapú társadalom kiépítésében. A kultúra az élet minden területén értelmezhető (pl. viselkedéskultúra, munkakultúra, szurkolói kultúra – ez ma pont nincs...). Négy alapértéket biztosít: szabadság, jólét, stabilitás, méltóság; és a kultúrának három funkciója van: tudást ad, „szociális cement”-ként működve összeköti a társadalom tagjait, és végül: segíti a személyes eligazodást a mindennapokban.

Dessewffy több írásban is foglalkozik a Kádár-rendszerrel, ami (tőle, illetve szü-leimtől eltérően) nekem már nem lehetett személyes élményem. 1956 után új „alku” jött létre a hatalom és a társadalom között: a Kádár-rendszer kijebb vonult az embe-

rek életéből, és az újabb népfelkelést elkerülendő életszínvonal-emelésbe fogott, cserébe a lakosság politikai támogatását vagy legalább semlegességét kérte és kapta. Valóban bekövetkezett az életszínvonal növekedése és a személyi tulajdon gyarapodása. Mivel nem lehetett befektetni profitteremtő dolgokba (vállalkozás, részvények, ingatlan, stb.), maradt a fogyasztás. Csak egy házat és egy nyaralót engedélyeztek, de háztartási gépeket és szórakoztató elektronikát korlátlanul, ami pedig a magnók, tévék, porszívók, autók számának növekedéséhez vezetett. A rendszer relatív szabadságot biztosított (nem volt békekölcsön, munkaversenyek stb.), de az ellenőrzés a háttérben keményen megmaradt.

A korszak egyik fontos vívmánya a turizmus engedélyezése volt. Szüleink rokonlátogatási célzattal, a kultúrák megismerésének vágyától fűtve, valamint bevásárlás szándékával utazhattak külföldre. A hazahozott Milka-csokinak szimbolikus jelentősége is volt: itthon nem lehetett kapni, az már a Nyugat! Az én nemzedékem számára már mesélt történelem, hogy akkor a rendszer hivatalosan különbséget tett a kulturálódni vágyó Jó Turista és a vásárlás, nyereszkesedés céljával utazó Rossz Turista között, az utóbbit némileg büntette is. A gyakorlatban azonban nem volt komoly differencia a kettő között, mert a vámellenőrzések mindenkire kiterjedtek, így a Jó Turista is Rossz Turista lett szorongásaival, megalázottságával együtt. Különböző vámszabályokkal limitálták a behozatalt. De amit csak sikerült valahogy bejuttatnia a Gonosz Szabályszegő Elvtársnak, azt jó pénzért eladta a BAV-nak, amely továbbadta a lakosságnak a fogyasztás ösztökélése céljából. Magyarul a csencselés, csempészet lett a rendszer egyik alapja: ha nincs Rossz Turista, akkor nincs áru a BAV-ban, tehát fogyasztás sincs. Sokan azért is választották ezt a fajta vásárlást, mert ez az állami akarat és etika ellenében elkövetett dacos haszonszerzés volt. (Nem munkából szerzett jövedelmekről van szó, ugyanis.) Ugyanakkor az utazások – miközben a határok megnyitásával a rendszer legitimitációját erősítették – a nyugati életminta megcsodálásához, a mienkhez hasonlításához, a nyugati hatások beszivárgásához is vezettek, hosszabb távon pedig a rendszer kritikai bírálatához, majd összeomlásához is hozzájárultak.

A rendszerváltással örvendetesen megszűnt a politikai cenzúra, de a kádári kulturális rendszer egyebekben is megszenvedte az átalakulást: az intézmények közül többen profilváltással más tevékenységbe kezdtek vagy közpénzből igyekeztek tovább élni. Megszűnt az állami monopolhelyzet, kitágult a mozgástér, piaci viszonyok alakultak ki, az elit- és tömegkultúra jóval közelebb került egymáshoz. A siker érdekében az „újfajta” tudásokra (menedzsment, PR) szükség van itt is. A kultúra társadalmi-cement funkciója viszont csak akkor működik hatékonyan, ha minél több emberhez eljut: ehhez az oktatás-képzés, a művészetek megnövekedett szerepvállalása szükséges. A kultúra korlátlanul felhasználható, nem amortizálódik, az új fogyasztók bekapcsolódása nem jár minőségromlással. Ezzel a tendenciával együtt hat a másik meghatározó folyamat is, a globalizáció: a (kulturális) fogyasztás egységesüléséről, egymáshoz hasonulásáról van szó. A termelésben intenzívebbé, kíméletlenebbé vált a verseny. Ez annyiban előnyös, hogy modernizálásra, újításra kényszeríti a termelői szektor szereplőit, igaz, nálunk a „moderált lemaradás elve” jegyében. Ez azt jelenti, hogy ugyanazokat a kulturális javakat fogyasztjuk, mint a Nyugaton élők, csak más színvonalon.

Most, hogy átléptünk az újkapitalizmusba, a negyvenes Dessewffy Tibor könyve kapcsán feleannyi évesként, huszonévesen magam is feltehetem a kérdést: vajon a

rendszerátvitel lezárásával a korábbi időszakokhoz képest csökkent-e a státusaggodalom, a szorongás életünk, családjunk féltése miatt?

Napjainkban – Beck, Giddens írnak erről s esett is már erről szó – hihetetlenül megnöttek a kockázatok, gyakran ellenőrizhetetlenné válnak a folyamatok (pl. atomerőművek), ez pedig nem ad okot az optimizmusra. Információs korban élünk, a hálózatokhoz való csatlakozás létkérdéssé vált. Aki kimarad, az lemarad. Castells szerint a társadalmi fejlődés kettős spirálon mozog. Az egyik magasba visz: jólétet, erényt, kultúrát hozva magával; a másik viszont lefele vezet, a költséghatékonyság és a kíméletlen racionalizálás, a jóléti állam leépülésének irányába. Választani kell: részei leszünk-e a hálózatnak, és ha igen, vajon a spirál melyik oldalán várjuk a holnapot? Magyarországon mindenki tisztában van a kérdés súlyával és jelentőségével; ehhez alakítjuk iskolaválasztási, szakmaválasztási, családalapítási döntéseinket. A tét nagy. Ezt tudjuk. Ezért szorongunk.

A könyv harmadik - egyben záró- fejezetében a szerző a tömegmédiá korát vizsgálja, elsősorban azt: milyen hatással van ránk a média. Bemutatja a különböző elméleteket, de a tényleges valóságot is. A kultúrához való jog a harmadik állampolgári jog a gazdasági és politikai jogok mellett, ami elsődlegesen az oktatásban és a tömegkultúrában ölt testet. Walter Benjamin attól félt, hogy a tömegkultúrában elvész az egyediség, az ihletett művészi pillanat tömegtermékké válik. A technológiai változás Dessewffy és mások szerint valójában igenis demokratizál, csökkennek a kulturális távolságok, nagyobb lesz a hozzáférhetőség, mindenki szakértőnek hiszi magát. Ezzel szemben Adorno a magaskultúrában látja a jövőt és idegenkedik a technológiai változásoktól. A pesszimisták szerint az esztétikum veszít értékéből, a személyköziség felszámolásra kerül, minden áruvá alacsonyodik. Az optimista olvasat szerint viszont éppen hogy nő a kulturális termékekhez való hozzáférés és a közönség önálló értelmezési lehetősége.

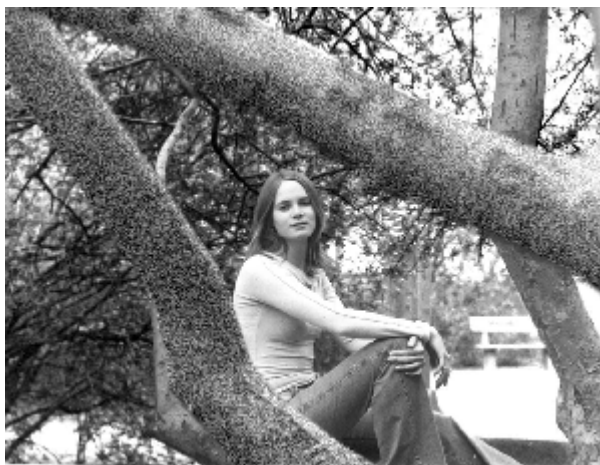
A kötet érdekesen és tanulságosan mutatja be a média funkcióival kapcsolatos elméleti, illetve értelmezési változásokat az 1930-as évektől napjainkig („lövedék-elmélet”; Lazarsfeld modellje; a Klapper-féle szelektív észlelések modellje; az ún. napirend-felfogás; majd a televízióhoz való idomulás Gerbner-féle elmélete). A nyolcvanas évekre tehető a használat-elmélet megjelenése, mely szerint az alkotásokat csak saját kontextusukban, a befogadás körülményeinek ismeretében lehet értelmezni. Ehhez kapcsolódik a poliszémia, a többjelentésűség, ami szerint egy adott szöveg mindenkinek mást jelent, más értelmezések, olvasatok alakulnak ki belőlük. De a televízió gyakran a családi játszmák terepe is, eszköz a hatalomért folytatott harcban (ki kezeli a bűvös távirányítót?). Alexander szerint a civil társadalom szintén a képernyők előtt kreálódik: a médiaesemények által vizionált rituálékban jön létre.

Ami Magyarország kulturális állapotát illeti, Dessewffy szerint (és szerintem is) sivárosodunk. Ha a Csisztu Zsuzsa-videó a kilencedik legkeresettebb dokumentum az interneten, ez sokat sejtet az internetező elit értelmiség tagjairól, illetve a hazai sztárkultusz természetéről, pláne, ha egy olyan műsorvezető a sztár, aki éppen erotikus (!) videójával válik híressé. Elszomorító. Kíváncsi lennék, hogy mit gondol ma Dessewffy a valóságshow-k kritikán aluli színvonaláról (kötete korábban íródott), bizony ez is megérne egy alapos tanulmányt. Egyértelmű, hogy esik a színvonal, de van ennél nagyobb baj is: nincsenek olyan pozitív vonzó magatartásminták és viselkedési narratívák, amelyek segítenének a hétköznapi eligazodásban. Ezért a kereskedelmi mellett a közszolgálati televízió, a „királyi” tévé is nagy mértékben felelőssé tehető.

A televíziózás mind Nyugaton, mind nálunk a 60–70-es években kiépítette, intézményesítette azt a közös tudásalapot, értékrendet és kulturális háttérrel, amelynek segítségével a társadalom tagjai meghatározták önmaguk és egymás helyét a közösségen és társadalmon belül. Emellett – ha akár vitatható módon is, de – valamiképpen a viselkedési normákat és az életvezetési narratívákat is meghatározta, nemzeti keretek között. A kereskedelmi adók elindulásával (Nyugaton a 80-as években, Magyarországon 97-től) ez az áldásos folyamat veszélybe került. Félő, hogy a pluralizálódás következményeképpen a különböző műsornéző csoportok között nem lesz átjárás. A helyzetet súlyosbítja a digitális tv, a személyre szabott programcsomagok elterjedése. Reális a veszély, hogy nem lesz „átfedés”, hogy a közös tudástömb és kulturális emlékezet, illetve értékrend menthetetlenül széttöredezik – írja Dessewffy. Szerintem ez inkább a nagyobb városok médiafogyasztóira lehet igaz, akik amúgy sincsenek olyan szoros kapcsolatban egymással, mint a kisebb közösségek lakói. A közös tudásalap széteséséhez elporladásához még „sok idő kell” s talán megakadályozható. Egyébként sem a média az egyetlen intézmény, amelynek döntő szerepe van az önmeghatározásban és a tudáskészletek meghatározásában, feltöltésében, továbbörökítésében. Kulturálódni „kell”, mégpedig „társasban”: alkotó műhelyek létrehozásával, közös élményekkel, együttes gondolkodással szép dolgokat lehet véghezvinni. Igaz: ez jóval több energiát kíván, mint a kanapén tévénézés, de semmit nem adnak ingyen.

Igen-igen jó könyv Dessewffy Tiboré, sok új dologgal gazdagodtam. Goffman kockázatelmélete nagyon tetszett, elgondolkodtatott. A Kádár-kor életmódjáról, kultúrájáról, turizmusáról pedig ebben a dimenzióban még nem hallottam. Megjegyezném viszont: hagyjuk abba a régi sebek feltépkedését, zárjuk le végre a múltat! Tudom, hogy a jelen és a jövő megértéséhez szükséges az elmúlt 50 év ismerete, de én már kicsit soknak érzem a nosztalgiazgatást, a bűnbakkeresést és a vájkálódást. Helyette hiteles tényfeltárássra lenne szükség. Szeretném, ha ezután végre már előre néznénk, emelt fővel, mosolyogva.

Időközben napvilágot látott egy újabb írás, a „Provokatív evangélium” címet viselő, a Kritika szeptemberi számában megjelent darab. Ebben a szerző körüljárja ezt a gondolatvilágot, feszegette húzza a logikai szálat, kapunk egy kis európai uniós víziót, és a mű pozitív végkicsengéssel zárul. Dessewffy optimista alkat. Ő egy technikai utópista, a gépek világában látja a jövőt: szerinte a technológiai változások szebbé, jobbá varázsolják az életünket, csak tudnunk kell azokat jól (fel)használni. Legyen neki igaza.

Panta Kriszta: Rejtőzködő